

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN DAĞILMA SÜRECİNDE ETKİLİ OLAN BÖLGE SORUNLARI VE MİLLİYETÇİLİK HAREKETLERİ

Emil ŞADIHANOV

ÖZET

Bu çalışmada Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecindeki milliyetçilik ve bölgesel sorunların aldığı boyutlar, nedenleri ve ortaya çıkardığı sonuçlar ele alınmıştır. Sovyetler Birliği'nde ulus sorununa nasıl yaklaşıldığı da inceleme içerisinde yer almaktadır. Ayrıca bazı millî cumhuriyetlerde gelişen etnik sorunlara da geniş yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler Birliği, Dağılma Süreci, Milliyetçilik Hareketleri, Etnik Sorunlar.

ABSTRACT

In this article, it is considered national and regional conflicts, the reasons and consequence of Soviet Union's disintegration. In this frameworks it has been explained some approaches to ethnic questions in Soviet Union. And also it is considered ethnic questions in some national republics.

Key Words: Soviet Union, Collaption Period, Nationalism Movements, Ethnic Problems.

GİRİŞ

Sovyetler Birliği, kuruluşundan bu yana 53 millî devlet kuruluşunu ve 110'dan fazla milleti bir arada yaşatmıştır. Bir devlet çatısı altında olmaları yüzyıllardır kendi iradeleri veya zorunlu birleşme neticesinde olmuştur. Ekim Devrimi sonrası halkların bir çatı altında birleşmeleri askerî temellere dayalıdır.

Stalin, 1913 yılında yazdığı “Marksizm ve Ulusal Sorun” adlı eserinde ve Lenin birçok yazılarında ulus ve ulusal topluluk arasında fazla bir ayrım yapmamışlardır. Lenin: “Proletarya, ulusal topluluklar arasındaki bağları sağlamlaştıran her şeye, ulusların birbirleriyle kaynaşmasına yardım eden her şeye destek olur.” diyor.¹ Lenin ulusçuluğun burjuva eyleminin sonucu olduğunu savunmuştur.

Azınlık halkların Bolşevik hükûmetine duyduğu sıcaklık, Lenin’in bütün halklara tanıdığı kendi kaderini belirleme siyasetine bağlanmıştır. Başlangıçta Rus olmayan halkların liderleri genel olarak bir devlet çatısı içinde kültürel ve idarî özerkliğin kurulmasıyla ulusal isteklerinin karşılanmış olacağı düşüncesindeydiler.²

Stalin’in 1930’lardaki “Yeni Ekonomi Politikası”, halkları özerklik temeli üzerine birleştirme taraftarıydı. O dönemde Stalin Uluslardan Sorumlu Halk Komiseri’ydi. Stalin, Komünist Partisi’nin 10. Kongresi’nde: “Şovenizm ve yerel milliyetçilik, komünist enternasyonalizm için ikisi de aynı derecede tehlikelidir” görüşünü sunmuştur. Bu görüş büyük eleştiriye uğramıştır. Aynı parti kongresinde ulus sorununu tamamen ortadan kaldırmak için ülkede idarî taksimat yapılması gerektiğini söylemiştir. Sonra da pratikte gerçekleştirilmiştir. Halkların yerleşim yerleri fazla dikkate alınmadan 1936’ya kadar cumhuriyetler ve bunlara bağlı özerk cumhuriyetler, özerk bölgeler kurulmuş ve ülke sınırları çizilmiştir. Kurulan cumhuriyetlerin idareleri merkezileştirilerek Moskova’ya bağlanmıştır. Stalin, ülkenin birliğini sağlamak için ve halklar üzerindeki yönetimi kolaylaştırmak için “böl yönet” taktiğini uygulamıştır.

Komünistlerin enternasyonalizm ideolojisi propagandası, Sovyet döneminde tüm milletleri bir arada tutan ve ayrılıkçılara karşı kullanılan bir güç olmuştur. Farklı kültüre, dine millete, bölgeye, ekonomiye ve tarihe sahip halklardan bir “sovyet insanı” yaratılmaya çalışılmıştır. Fakat bu girişim başarılı olamamıştır.

Sovyetler Birliği’nde son dönemlerde çıkan ulusal sorunlar yeni bir olgu değildir. Çarlık Rusya zamanında ve sonra kurulan Sovyet iktidarının başlarından beri vardır. Lenin ve Stalin ulusal sorunun çözülmesinde büyük girişimlerde bulunmuşlar fakat bazı konulara gerekli önemi vermemişlerdir. Ulusal sorunun daha da derinleşmesinde Stalin’den sonra iktidara gelen

¹ Horace B. Davis, *Sosyalizm ve Ulusallık*, çev : Kudret Emiroğlu, İstanbul: Belge Yayınları, 1991, s. 13.

² *Ibid.*, s. 118.

Kruçev'in de rolü vardır. Kruçev'in emriyle Suslov'un başkanlığı altında Komünist Partisinin İdeoloji Teşkilatı, Sovyetler Birliği'nde Ruslarla kaynaşmayı hazırlamak amacıyla Rus olmayan halkların millî kimliklerini kaybettirme ile ilgili kapsamlı program hazırlamıştır. Bu programda millî kimliğin kaybedilmesini gösterecek açık bir ifadeler bulunmamakta, aksine program" ulusların gelişmesi ve yakınlaşması" başlığını taşımaktadır. Ancak, "gelişme" gayri Rus halklara Rus kültürünün getirilmesi, "yakınlaşma" ise birleştirilmesi olarak algılanmaktadır. Kafkas ve Orta Asya'ya uzman kadro niteliğinde Slav kökenliler tayin edilip yerleştirilmiştir. Rusya'dan göç edenlerin sayısı Estonya, Letonya, Batı Ukrayna ve Kazakistan'da yerli halkların oranına kadar çıkmıştır. Gürcistan, Ermenistan ve Baltık Cumhuriyetleri hariç tüm Birlik Cumhuriyetler kiril (Rus) alfabesine geçirilmiştir. Genelde Müslüman olan ve Türkçe konuşan halkların soyadları sonuna da zorunlu olarak Rus soyadlarında olduğu gibi erkeklere "ov"veya "ev" ve bayanlara "ova" veya "eva" kullanılan ekler ekletilmiştir.

1980'lerin ortalarından sonra ülkede ekonomik krizin büyümesiyle siyasî kriz başlamış ve merkezî yönetimin gücü zayıflamıştır, bunun aksine Birlik Cumhuriyetler'in yönetimi ise güçlenmeye başlamıştır. Güç kullanarak ve zorla yapılagelen uygulamalar sonucunda ortaya çıkan etnik sorunlar, merkezî gücün zayıflaması ile patlak vermiştir. Bu da Sovyetler Birliği'nin dağılmasına yol açan başlıca faktörlerden biri olmuştur. Bunların arasındaki en büyük anlaşmazlıklar ise, Azerîler ile Ermeniler, Gürcüler ile Abhazlar, Gürcüler ile Osetinler, Moldovyalılar ile Slav kökenli halklar, Ahıska Türkleri ile Özbekler, Kırgızlar ile Özbekler, Ruslar ile Çeçenler ve Taciklerin kendi aralarında çıkmış olan anlaşmazlıklardır. Zamanında doğru çözüm getirilmeyen etnik sorunlar silâhlı çatışmaya ve suçsuz insanların kanının dökülmesine yol açmıştır. Bu anlaşmazlıkların çoğu günümüzde de devam etmektedir ve çözüme ulaşmamıştır. Gorbacov döneminde Sovyet yönetiminin etnik çatışmaları silâhlı güç kullanarak bastırmaya çalışması oradaki halkın milliyetçi duyguların daha da güçlendirmiştir.

Sovyet döneminde, kültürel zenginliklerinin kaybolmasına, ana dillerinin yok olmaya yüz tutmasına çaresizlik içinde boyun eğen milletlerin gururları zedelenmiştir. Özellikle, az nüfuslu milletlerin büyük milletlerle eşit haklara sahip olma isteği çoğu zaman gözardı edilmiştir. Bu haklar, Birlik Cumhuriyetler ile merkezî hükümet tarafından bastırılmıştır. Bu uygulamalar da

sosyal patlamalara zemin hazırlamıştır. Sonuçta pesimizmin ve duyarsızlığın yerini alan millî idarelerini kurmaya yönelik aktif hareketler başlamıştır.

Sovyetler Birliği'nde milletlerarası problemlerin patlak vermesinin başlıca nedenlerinden biri de sosyal sorunların çözülememiş olmasıdır. Milletlerarası sorunlar, genel olarak merkez dışı olan Orta Asya Cumhuriyetlerinde, Baltık Cumhuriyetlerinde, Kafkas Cumhuriyetlerinde ve Moldavya Cumhuriyeti gibi bölge cumhuriyetlerinde daha çok ortaya çıkmıştır. Baltık Cumhuriyetleri'nde diğer bölge cumhuriyetlerine göre sosyal sorunlar daha az boyuttadır. Çünkü, merkeze karşı bağımsızlık yolunda atılan adımlar sadece halk tarafından değil cumhuriyet yöneticileri tarafından da desteklenmiştir. Etnik çatışmaların çıkmasında şiddeti başlatan sadece çoğunluklar değil, azınlıklar da olmuştur. Gürcistan'da Abhazlar ve Azerbaycan'da Ermeniler buna örnek gösterilebilir.

Stalin zamanında sürgünler gibi, halklara karşı birçok suç işlenmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında Kırım Tatarları, Kafkas halklarından Dağıstanlılar, Çeçenler, Karaçaylar, Çerkezler, Balkarlar, İnguşlar, Ahıskalı Türkler, Rusya'nın Avrupa bölgesinde yaşayan Povoljye Almanları ve diğer bazı halklar yerlerinden zorla Sibiryâ bölgesine ve Orta Asya Cumhuriyetleri'ne göç ettirilmiştir. Millî cumhuriyetlerin aydınları ve millî görüşü savunan yöneticiler görevlerinden uzaklaştırılmış, hapsilere atılmış, sürgüne gönderilmiş veya toplu hâlde kurşuna dizilmişlerdir.

Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde milliyetçilik ve bölgesel sorunların incelenmesi aşağıda geniş çapta ele alınmıştır.

1. ARALIK 1986 ALMA ATA OLAYLARI

Sovyetler Birliği'nde kitlelerin meydanlara dökülerek kendi taleplerini bildiren büyük çaptaki mitingleri ilk defa Kazakistan'da olmuştur. 16 Aralık 1986 tarihinde Kazakistan'ın başkenti Alma Ata'da çıkan olaylar tüm Sovyetler Birliği'nde büyük yankı uyandırmıştır. Olaylar, Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi 1. Sekreteri Kazak kökenli Dinmuhammed Kunaev'in bir günde görevinden alınarak yerine, Rusya'nın Ulyanov Vilâyeti Komünist Partisi Sekreteri G. Kolbin'in getirilmesiyle başlamıştır. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin(SBKP MK) Kazakistan sorunlarını bilmeyen ve orada yaşamayan, halk tarafından tanınmayan bir kişiyi ülke dışından bir emirle

Kazakistan KP Başkanlığı'na ataması yerli halk tarafından tepki görmüştür. Halkın bu tepki hareketi Gorbaçov'un "Perestroyka", Glastnost" ve "Demokrasi" reformlarının ilk meyveleriydi. Halk ilk defa Kazakistan ve Sovyetler Birliği tarihinde merkez yönetime karşı büyük çapta tepki göstermiştir. Ancak, sonucuna da katlanmak zorunda kalmıştır. Tüm eylemcilere soruşturma açılmış, iş ve siyasî kariyerlerine son verilmiş, hapis cezasına çarptırılmış ve hatta birkaç eylemciye ölüm cezası verilmiştir.

Siyasî açıdan bakıldığında, Merkez yönetimin cumhuriyet idareleri üzerinde tek ve etkin söz sahibi olmasına, istediği kişiyi istediği yere ataması veya görevine son vermesine yani emir komuta sisteminin egemen olmasına hatta Kolbin gibi Kazak milliyetine, toprağına ve gelenek göreneklerine tamamen yabancı birinin bu ülkeyi yönetmek üzere halkın isteğı dışında atanmasına gösterilen tepki, tam olarak milliyetçilik değil "küçümsemeye karşı yükselen bir itirazdır." Oysa, SBKP MK Politbüro'su tarafından Kazak halkı hemen milliyetçilikle suçlanmıştır. Fakat bu olay ve karardan yaklaşık 3 yıl sonra Kazak Sovyet Cumhuriyeti Yüksek Sovyet Prezidyumu 4 Eylül 1990 tarihinde 16 Aralık olaylarını değerlendirerek yalnızca Kazakistan Cumhuriyeti'nin değil tüm Sovyetler Birliği tarihinde ilk defa Merkez'i, aldığı karardan dolayı ciddi bir şekilde suçlu bulmuştur.³ Kazak gençlerinin eylemi diğer halklara karşı düzenlenmiş bir eylem olmadığı için milliyetçilik göstergesi olarak nitelendirilemez. Çünkü bu eylem, ülkede olgunlaşmamış genç demokrasi ile emir komuta sisteminin karşı karşıya gelmesinin sonucudur.

Enternasyonal ideolojiyle yetiştirilmeye çalışılan Sovyet toplumunda, milliyetçi duygular sömürülmüştür. Ancak, Rus hegemonyası, perde arkasında her zaman kendi iktidarını güçlendirmeye çalışmıştır. Sovyetler Birliği ve cumhuriyet anayasalarında ülke içinde tüm milletler hak eşitliğine sahip olmasına rağmen, yürürlükte öyle olmamıştır. Cumhuriyetlerin ülkeyi kendi başlarına idare etmelerine izin verilmemiştir. Yönetimin tüm anahtar görevleri Slav kökenli yöneticilere verilmiştir. Bu da merkezin cumhuriyetleri yönetmesini kolaylaştırmıştır. Ulusal çıkarlar ikinci plâna bırakılmış ve insan hakları çiğnenmiştir. Rus halkı için "Büyük Kahraman Ulus" olarak her yerde propaganda yapılırken, diğer milletlerin bu konuyu açmaları bile mümkün

³ Muhtar Şahanov, İsveç - Stokholm, Upsala (Kasım 1990) ve İngiltere - Glazgo, Dayadi (Ocak 1991) üniversitelerinde verilen konferans notları, <http://jeltoksan.narod.ru/shahanov.html>.

olmamıştır. Ulus haklarını savunan veya konuyu açan insanlar milliyetçilikle suçlanarak ölüm cezasına kadar varan cezalarla cezalandırılmışlardır.

Cumhuriyetler içinde en çok baskı Kazakistan'da görülmüştür. Yerli halk, Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği döneminde, Rusya ve diğer Slav kökenli cumhuriyetlerden göç eden halklar neticesinde azınlık hâline düşürülmüştür. Parti idaresi ve devlet yönetiminin çoğunluğu Slav kökenlilerin elinde bulunmuştur. Meselâ, Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti'nin kuruluşundan beri Komünist Partisi 1. Sekreteri görevine getirilen kişilerin sadece 3'ü Kazak kökenliken diğer 17'si Slav kökenli olmuştur. KGB Başkanlığı görevinde de sadece 2 Kazak bulunmuştur. Bu idareciler de kendi çevresinden ekiplerini kurmuştur. Slav kökenli yöneticilerin Kazakistan ve diğer cumhuriyetlerin üst düzey yönetimlerinde görev almaları Merkez yönetimine yükselmesinde bir basamak olmuştur.

Kolbin'in Kazakistan KP 1. Sekreterliği'ne atanması merkez yönetimin cumhuriyetteki halkın menfaatlerini önemsemeden kendi menfaatlerini düşündüğünü göstermektedir. Bu da idarenin demokrasiyle değil dikteyle gerçekleştirildiğinin bir göstergesidir. Merkezden atanan yöneticinin hangi bölgede görev yapacağına dair belirleme, cumhuriyet yöneticileri tarafından itirazsız kabul edilmiştir. Reformların gelişmesiyle ve halkların kendi düşüncelerini serbestçe ifade etmeye başlamasıyla, bu yöntem halk tarafından olumsuz karşılanmıştır.

16 Aralık 1986 tarihindeki Alma Ata Mitingi milliyetçilikten daha çok, siyasî nitelikteydi. Anılan mitinge ağırlıklı Kazak gençleri katılmışlardır. Onlar başka halklara karşı değil dışarıdan gelen, ülke problemlerini bilmeyen yabancı yöneticiye karşı kendi protestolarını dile getirmişlerdir. Alma Ata Mitingi'ne Kazakistan'ın diğer şehirlerinden de katılım olmuştur. Merkez, bunu milliyetçilik ve Rus halkına karşı bir miting olarak değerlendirerek mitingi gerçekleştirenleri suçlamıştır. Mitingin dağıtılmasında hukuka aykırı yönetime baş vurulmuştur. Bu da, Sovyetler Birliği'nde istendiği zaman hukukun işlemediğini, hakların çiğnendiğini ve yönetimin dar çevre elinde toplandığını göstermekte, ayrıca hukukun bağımsız değil, siyasî parti menfaatlerine göre işletildiğini kanıtlamaktadır. Mitingin dağıtılışına İçişleri Bakanlığı'na bağlı askerler, KGB'ye bağlı subay okulu öğrencileri, polisler, devlete bağlı fabrika ve kamu iş yerlerinden "drujinnikler (gönüllüler)" kürek, sopa, demir boru, kablo ve bunun gibi aletlerle katılmışlardır. Mitingin dağıtılmasına yönelik verilen emirlerin hepsi sözlü emirlerdir. Alma Ata Kazakistan Yüksek Sovyeti

kararıyla şehirde olağanüstü hâl ilân edilmeden ve Anayasaya göre Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Prezidyumu tarafından başka bölgelerden asker yardımı gönderme kararı çıkmadan Kazakistan yöneticilerinin sözlü ricasıyla Sovyetler Birliği İçişleri Bakanı'nın emriyle asker takviyesi gönderilmiştir. Mitingin son verilmesine yönelik diğer emirler de, üst düzey bakan ve yöneticiler tarafından sözlü olarak verilmiştir.⁴ Merkez'e yanlış raporlar gönderilmiştir. Silâhsız halk acımasızca dağıtılmıştır. O sırada miting çevresinde olan, mitinge katılmayan insanlar da video ve fotoğraflardan tespit edilerek cezalandırılmıştır. Tüm bu gelişmeler esnasında Kazak kökenli idareciler, eylemcilere destek olmaları ve bu olayları kendi menfaatlerine kullanmaları olasılığına karşı, olaylardan uzak tutulmaya çalışılmıştır.

Alma Ata olayları, Merkez'in emir-komuta sisteminde direnmesine rağmen Kazakistan'da ve Sovyetler Birliği'nde reformların gelişmesiyle milliyetçi duyguların canlandığını, halkın eski idare baskısına suskun kalmayacağını göstermiştir. Olaylar, Sovyetler Birliği'nin diğer cumhuriyetlerindeki milliyetçi hareketlerin başlamasını tetikleyen unsur oluşturarak Sovyetler Birliği'nin dağılmasında önemli bir rol oynamıştır.

2. DAĞLIK KARABAĞ AZERİ-ERMENİ SORUNU

Dağlık Karabağ sorunu bilindiği gibi Kafkas topraklarında meydana gelen ve sonucu günümüzde tüm dünya tarafından merakla beklenen önemli konulardan birisidir. Karabağ Sorunu Sovyetler Birliği'nin dağılmasındaki iç etkenlerden biri olmakla beraber, Sovyet döneminin sona ermesiyle bağımsızlıklarını kazanmış olan Ermenistan ve Azerbaycan gibi iki devleti savaşa kadar götürmüştür. Yani günümüzde iki devlet arasında meydana gelen olaylar Sovyet dönemine kadar uzanmaktadır.

Dağlık Karabağ Sorunu'nu, Sovyetler Birliği döneminde meydana gelen olaylar, daha sonra ise bağımsızlıklarını kazandıktan sonraki dönemde iki devlet arasında çıkan olaylar ve çatışmalar şeklinde iki bölümde ele alınmaktadır.

1980'lerde Gorbaçov'un iktidara gelmesi ile yürütülen "Demokrasi", "Glastnost" ve "Perestroyka" reformları Sovyetler Birliği'nde ulusal duyguların uyanışına neden olmuştur. Merkezî sistemin zayıflamasıyla gelişen milliyetçi duygular neticesinde etnik çatışmalar ortaya çıkmıştır. Bu etnik çatışmalar

⁴ İbid.

Sovyetler Birliği'nde ilk olarak Kafkas bölgesindeki Azerîler ve Ermeniler arasında başlamıştır.

Milliyetçi hareketlerden etkilenerak 1980'lerin sonlarına doğru Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ndeki milliyetçi Ermeni gruplar, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan ile birleşmesini istemişlerdir. Bu uğurda, "Karabağ Komitesi" adlı bir hareket kurarak anlaşmazlığı başlatmışlardır. Ermenilerin iddialarına göre Dağlık Karabağ tarihsel olarak Ermenistan'ın idi ve bölgedeki Ermenilerin ekonomik, dilsel ve ulusal-kültürel haklarına tecavüz edilmiştir.⁵

Ancak, Azerî-Ermeni sorunu XIX. Yüzyılın birinci yarısına kadar uzanmaktadır. Çünkü, 1828-1830 yılları arasında Çarlık Rusya'nın çabaları ile İran'da yaşayan Ermenilerin bir bölümü Azerbaycan'ın Karabağ vilâyetine göç ettirilmiştir. Böylece Ermenilerin bölgede nüfusları artmıştır. Sonra da Ermenilerin "Büyük Ermenistan"ı kurmak için bölgeden Azerîleri tehcir etmesiyle o dönem Azerî-Ermeni çatışması çıkmıştır.⁶

Dağlık Karabağ bölgesi Rusya'da Ekim Devrimi'nden sonra, 1918 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilanıya Azerbaycan toprakları sayılmıştır. 12 Ocak 1920'de Paris'te yapılan Barış Konferansı'nda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının tanınmasıyla, Dağlık Karabağ bölgesinin de Azerbaycan'ın bir parçası olduğu uluslar arası alanda kabul görmüştür.⁷ Ermenilerin Dağlık Karabağ'la ilgili iddiaları genellikle, bu bölgenin hep Ermenistan'a bağlı olduğu, Rusya Sovyet yönetiminin Karabağ'ı zorla alarak Azerbaycan'a bağladığı şeklindedir.⁸ Azerbaycan tarihçisi Mirze Bala, Ermenistan'da Bolşevik rejiminin gerçekleştirilmesinde Erevan'ın işbirliği yapması hâlinde, Moskova'nın bunun karşılığında Ermenistan'a, Azerbaycan toprakları olan Nahçıvan, Zengezur, Karabağ ve Gence gibi önemli toprakları vereceği taahhüdünde bulunduğunu yazmaktadır.⁹ Ermenistan'da Taşnak Hükûmeti de Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bu bölgeler için Azerbaycan Hükûmeti'ne baskı yapmıştır. Ermeni aydınlarının bir kısmının Lenin'e gönderdikleri " Ermeni Hükûmeti ajanları olan Taşnaklar, Karabağ'ın

⁵ Fahrettin Çiloğlu, *Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar*. İstanbul: Sinalte Yayınları, 1998, s. 143.

⁶ İntikam Beşiroğlu, "19.-20. Yüzyıllarda Ermenistan'daki Azerî Türklerinin Göç Ettirilmesi ve Soykırımın Gerçekliği". *Avrasya Dosyası*. Üç Aylık Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt: VII, Sayı: 1, s. 458-467.

⁷ Araz Aslanlı "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu." *Avrasya Dosyası*, ibid., s. 396.

⁸ İbid. s. 397.

⁹ Mirza Bala, *Millî Azerbaycan Harekâtı*. İstanbul: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991, s. 122.

Ermenistan'a bağlanması için çalışıyorlar, fakat bu Karabağ ahalisi için Baku'deki ekonomik kaynaklardan mahrum kalmak ve hiçbir şekilde bağlı olmadıkları Erevan'a talihlerini bağlamak demektir. Ermeni köylüleri Azerbaycan Hükûmeti'ni tanımıştır ve ondan ayrılma fikrinde değillerdir" mektubu Taşnak Hükûmeti'nin tutumunun doğru olmadığını açığa çıkarmaktadır.¹⁰ 19 Haziran 1920'de, Orjonikidze, Lenin ve Çiçerin'e gönderdiği telgrafta "Karabağ ve Zengezur'u, Azerbaycan'ın bir parçası olarak gördüklerini" ifade etmektedir.¹¹

4 Temmuz 1921'de toplanan RK(b) Kafkas Bürosu Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi konusunda görüşlerini bildirmiştir. Azerbaycan, bu görüşü sert tepki ile karşılamıştır. Bir gün sonra 5 Temmuz'da bu konu üzerine RK(v)P Merkez Komitesi'nin temsilcilerinin de katıldığı toplantıda Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan bünyesinde kalması ve bölge içinde bulunan Şuşa şehrinin idarî merkez olmak üzere bölgeye geniş bir özerklik tanınması kararı çıkmıştır. Daha sonra Moskova tarafından Azerbaycan yönetiminin başına Kirov getirilmiş ve yürütülen müzakereler sonucu 7 Temmuz 1923'te Azerbaycan Merkez Yürütme Komitesi, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin oluşturulması kararını almıştır.¹²

Böylece, Azerî-Ermeni Karabağ sorunu 1980'lerin ortasına kadar geçici olarak kapanırken Sovyetler Birliği'nde Perestroyka ve Glastnost reformları döneminde tekrar gün ışığına çıkmış ve büyümüştür. Bölgedeki "Karabağ Komitesi" hareketi Ermenistan'da büyük yankı uyandırmıştır. Nitekim bu hareketin kurulmasıyla beraber Ermenistan'da gösteriler düzenlenmiş ve Ermenistan'da yaşayan Azerîlere yönelik baskılar artmıştır. Bu olaylar ise Azerîlerin Ermenistan'dan zorunlu göç etmelerine yol açmıştır.

Moskova merkez yönetimi ise olayları bastırmak için Dağlık Karabağ'ın hiçbir şekilde Azerbaycan'dan ayrılmayacağını söylemiştir. Çünkü, Karabağ'ın Azerbaycan'dan alınarak Ermenistan'a verilecek olması, zaten var olan milliyetçi hareketleri arttırabilir, bunlar da diğer Sovyet cumhuriyetlerine sıçrayabilirdi.

¹⁰ İğrar Aliyev, *Nagorny Karabah: İstoriya Faktı, Sobıtıya*, Bakı: Elm Neşriyatı, 1989, s. 89.

¹¹ *İbid.*, s. 90.

¹² *İbid.*, s. 97.

Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nde ise Ermenilerin gösterileri hiç bitmiyordu. Bu hareket Ermenistan tarafından da desteklenmekteydi.¹³ Bölgedeki ve Ermenistan'daki Azerî nüfusuna yönelik baskılar arttıkça, Azerbaycan'da yaşayan Ermenilere de baskılar oluşmaya başlamıştır. Dağlık Karabağ'da çıkan Azerî-Ermeni çatışması Azerbaycan'da yaşayan Ermenileri ve Ermenistan'da yaşayan Azerîleri can güvenliğinden yoksun bırakmıştır. İki devlet arasında ise göç dalgaları başlamıştır. Nitekim, 1988 Aralık ayı sonunda 170.000 Ermeni Azerbaycan'ı ve 130.000 Azerî de Ermenistan'ı terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁴

Bu olaylardan sonra Moskova, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin yönetimini direkt olarak kendine bağlamıştır. Ancak, bu önlem de çatışmaları durdurmaya yetmemiştir. Çünkü 1990'lara gelindiğinde artık SSCB'nin fazla ömrü kalmadığı belli olmuş ve Moskova tüm Sovyet topraklarında meydana gelebilecek milliyetçi hareketlerden korkmuştur. Aynı dönemde Azerî-Ermeni çatışması da giderek şiddetlenmiştir.

Yukarıdaki olaylara bakacak olursak, bu çatışmalar Sovyet cumhuriyetlerinin tek tek bağımsızlıklarını kazanmasında bir fitil olmuştur diyebiliriz. Çünkü, diğer cumhuriyetler bağımsızlıklarını kansasız ve savaşız bir şekilde, kazanırken, Azerbaycan ve Ermenistan bir birleriyle çatışırken bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Azerî-Ermeni sorunu politik kriz içinde olan Moskova'yı daha zor duruma sokmuştur. Çözüm bulmada yöneticiler arasında anlaşmazlıklar yaşanmıştır.

Çatışmanın çıkmasıyla milliyetçilik iki devlette hızla yükselmiş, hükûmete karşı muhalefet güçlenmiş ve halk cepeleri kurulmuştur. Halk cepeleri hızla örgütlenerek yalnızca etnik sorunları çözmeyi değil, ülke sorunları ve ülke bağımsızlıkları için mücadele etmeyi de amaçlamıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz olaylar Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önce meydana gelen olaylardır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ise durum trajik bir konuma gelmiştir. Eskiden küçük çatışma hâlinde meydana gelen olaylar yerini iki devlet arasında savaşa bırakmıştır. Hem Ermenistan'ın, hem de Azerbaycan'ın bağımsızlıkları kazandıktan sonraki dönemde meydana gelen olayları şöyle sıralayabiliriz:

¹³ Sinan Oğan, "Azerbaycan'ın Tanımlanamayan Ekonomisi ve Türkiye ile Ekonomik İlişkileri". *Avrasya Dosyası*, Üç Aylık Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt: VII, Sayı: 1, s. 56.

¹⁴ Çiloğlu, op.cit., s. 132.

1994'e kadar meydana gelen savaşta Ermenistan Silâhlı Kuvvetleri, Azerbaycan topraklarının yaklaşık % 20'sini işgal etmiştir. Örneğin 1992'de Hocavend, Ağdam, Fuzuli, Zengilan, Cebrazil, Susa, Hocalı, Laçın rayonları (idarî bölgeleri) Ermenistan tarafından işgal edilmiştir. 676.100 Azerî, işgal edilen topraklardan Azerbaycan'ın içlerine sığınmışlardır.¹⁵

Azerbaycan tarafı ise işgal edilmiş toprakları geri alma siyaseti yürütmek zorunda kalmış ve Ermenistan'ın Moskova'dan destek aldığını ima etmiştir.

İki devlet arasındaki sorunu çözmek için dünya devletleri yoğun bir seferberlik içine girmiştir. Bu duruma örnek olarak Batı devletlerinin ve Rusya'nın göstermiş olduğu çabaları söyleyebiliriz. BM'de bu işi çözmek için AGİK'in çabalarını desteklemiştir. Batılı İtalya, Fransa, Amerika gibi devletler yanında İran ve Kazakistan gibi Asya devletleri de iki devlet arasında arabuluculuk yapmışlardır.

Azerî-Ermeni savaşı, arkasında pek çok sorun bırakarak 1994 yılında ateşkes ile durdurulmuştur. İki devlet arasındaki ateşkes durumu bölge ve ilgili devletleri bir süreliğine de olsa rahatlatmıştır. Ancak bu durumun ne zamana kadar süreceğini kimse bilmiyor. Meydana gelebilecek herhangi bir küçük çatışma veya anlaşmazlık tekrar savaşa yol açabilir. Çünkü bölgede sorunlar tamamen çözülmüş değildir. Devletler, şimdilik sorunlarını diplomatik yollarla çözmeye eğilimindedir. Savaşın iki devleti oldukça etkilediği de gözükmektedir. Her iki taraf savaş dolayısıyla hem ekonomik hem de insanî olarak büyük kayıplar vermişlerdir. Örneğin, 1993'e geldiğinde savaşta hayatını kaybedenlerin sayısı 15.000'e ulaşmış, 1.000.000'a yakın insan da mülteci durumuna düşmüştür.¹⁶ Başka bir örnek de Azerbaycan'ın savaş döneminde 60 milyar ABD doları değerinde ekonomik kayba uğramasıdır.¹⁷ Ermenistan'da da durum farklı değildir. Bağımsızlığını kazandıktan sonra ülke içindeki siyasî kriz, 1988 depremi ve savaş, zaten gelir kaynağı az olan ülkenin ekonomisine çok ciddi zararlar vermiştir. Her iki devlette de istikrarsızlık söz konusudur. İki devlet ilişkileri husumet üzerine kurulmuştur. Bu durum, gördüğümüz gibi hem taraflara hem de bölgeye çok büyük zarar vermektedir.

¹⁵ Oğan, "Yüzyılın Dramı Azerbaycan'da Göçmen (kaçkın) Sorunu", *Avrasya Dosyası*, op.cit., s. 436.

¹⁶ Çiloğlu, op.cit., s. 132.

¹⁷ Oğan, "Yüzyılın Dramı Azerbaycan'da Göçmen (kaçkın) Sorunu", loc.cit.

3. 1989 TİFLİS OLAYLARI

Perestroyka'nın en hararetli döneminin başlangıcı olan 1989 yılında diğer cumhuriyetler gibi Gürcistan'da da büyük gelişmeler yaşanmıştır ve bu etnik sorunlar günümüzde de devam etmektedir. Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı Abhaz Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde Abhazlarla Gürcü sorunu, Gürcistan'a, sonra merkeze (Moskova) kadar çıkmıştır. Etnik sorunlar büyüyerek siyasî sorunlara yol açmıştır.

Reformların, muhalif milliyetçilerin lehine gelişmesiyle Abhaz halk cephesi büyüyerek anayasaya aykırı bir şekilde Gürcistan'dan ayrılma ve Sovyetler Birliği içerisinde ayrı cumhuriyet olma talepleriyle meydanlarda gösteriler yapmış ve bu isteklerini Gürcistan Hükûmeti'ne ve Moskova'ya bildirmişlerdir. Özerk toprakları içerisindeki Gürcü asıllı vatandaşların güvenliği tehlikeye girerken Gürcistan içerisindeki Gürcü halkı da haksızlıkları protesto etmek ve soydaşlarına destek vermek için sokaklara dökülmüştür.

Olayların büyümesinde yerli basın da büyük rolü olmuştur. Artık basın eskisi gibi hükûmetin baskısı altında değildi. Basın olaylara açıkça yön vermeye başlamıştır. Basın, tarafsız olma bir tarafa bazı yerlerde olayların büyümesine yol açmıştır. Bazı Abaza basını Abazaları savunan, kendilerini haklı bulan ve destekleyen yayınlar yaparken, Gürcistan basını ise tersini yapmıştır. Bunların hepsi milliyetçilerin işine yaramıştır. İki toplum birbirlerine karşı kışkırtılmıştır.

Görüldüğü gibi anayasada halkların eşitliği yazılırken, gerçekte hak ve hukuk çiğnenmiştir. Milletler meselesi devlete göre tamamen çözümlenmiş görünmesine rağmen, olaylar tam tersini göstermektedir. Ülke içerisinde tüm millet artık kendi özgürlüklerinin yollarını aramaya başlamıştır. Bunun içerisinde Sovyetler Birliği devletine hakim olan Ruslar da dahildir. Halk artık totaliter idareden bıkmıştır. Evet, bu açıdan Gorbaçov'u tam zamanında rejime değişim getiren devlet başkanı olarak görebiliriz. Fakat, Gorbaçov etnik sorunlara çözüm üretememiştir. Etnik sorunların çoğu kan dökülmesiyle ve insanların kalbine ağır hatıra dertleri bırakarak sonuçlanmıştır.

Yüksek devlet yöneticileri görevlerini yerine getirmeyerek hukuku çiğnemişlerdir. Bu durum 7-9 Nisan 1989 yılı Gürcistan'ın başkenti Tiflis olaylarında da görülmektedir. Halk, Abhazya'daki Gürcüleri destekleme, Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsızlık ilan etme, talepleriyle Hükûmet Evi'nin önünde yer alan meydanda miting yapınca, 9 Nisan'da askerî güç kullanılarak miting dağıtılmıştır. Alma Ata Olayları'nda olduğu gibi burada da

bazı yüksek devlet yöneticileri sözlü emir vererek olaylara çözüm bulmaya çalışmışlardır. Sovyetler Birliği Savunma Bakanı'nın olay yerindeki stratejik binaları koruması için izin verdiği askerleri, Kafkas askerî bölge komutanı Rodiyonov, Gürcistan Komünist Partisi 2. Sekreteri'nin ricasıyla mitingi dağıtmak için görevlendirmiştir.¹⁸ 10 bine yakın bir kalabalığı dağıtma konusunda eğitilmiş olmayan askerler büyük zorluklar çekmişlerdir. Yanlış emirler ve uygulamalar neticesinde 16 kişi ölmüş ve 2.000 den fazlası da yaralanmıştır. Halka karşı kimyasal gaz kullanılmıştır.¹⁹ Resmî devlet belgelerinde gerçekler yansıtılmamıştır. Olayların engellenmesinde kendi koltuklarından korkan yerli yönetim, merkeze gerçekleri yansıtmadığından büyük zararlara yol açmıştır. Gorbaçov bu sırada İngiltere'den dönüp tatile çıkmış ve Yüksek Şûra Başkanı Ligaçev ise yıllık izine ayrılmıştır. Bunların hepsi hükûmetteki disiplinin ve Merkez ile cumhuriyet yöneticileri arasındaki bağların çözülmeye başladığını göstermektedir. Sovyetler Birliği başbakanı bu konuda devre dışı kalmıştır.

Sovyetler Birliği içerisinde etnik çatışmaların suçluları cezalandırılırken, olayların büyümesinde önlemler almayan, olayların bastırılmasında polis yerine askerlerin kullanılmasına izin veren, sorunlara yanlış çözüm üreten, görevini kötüye kullanan üst düzey yöneticiler ve komutanlar hukuka hesap vermemişlerdir. Tersine madalyalar, takdir belgeleri, ödüller verilip görevleri ve rütbeleri yükseltilmiştir.

Tiflis olayları, sosyalizmin yenilenmesi ve tamamen ortadan kaldırılması veya Sovyet iktidarının sona erdirilmesi şeklinde Perestroyka'yı iki kısma ayırmıştır.²⁰ Gürcistan halkı diğer cumhuriyetler içerisinde ilklerden olarak Sovyetler Birliği'nden ayrılma talebinde bulunmuştur.

4. ÖZBEKİSTAN'IN FERGANA VADİSİNDE ÖZBEK-AHISKA TÜRKLERİ SORUNU

Sovyetler Birliği'nde en büyük etnik çatışmalardan biri Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Fergana oblastında (vilâyet) yaşanmıştır. Özbekistan'da Özbek halkının milliyetçilik duyguları ve İslâm dinine inancı

¹⁸ A. Sobçak, *Tbiliskiy İzlom (Tiflis Kırılması)*, <http://www.sobchak.info/rus/books/izlom/2.html>.

¹⁹ İbid.

²⁰ Mihail Loginov, "10 let Tbiliskim Sobitiyam" (Tiflis Olaylarına 10 yıl), <http://www.nvrem.dux.ru/arts/nevrem-1945-art-9.html>.

diğer Orta Asya yerli halkları olan Türkmen, Kazak, Kırgız, Tacik vd. göre daha önce gelişmiş ve İslâm kültürü daha da derin yerleşerek yaşamlarının bir parçası olmuştur.

Sovyetler Birliği'nde ateizm üzerine kurulan komünist düzen, milliyetçiliği ve İslâm dinini ortadan kaldırmada Özbek halkı üzerinde fazla başarılı olamamıştır. Bunda geleneksel ve dinî ilişkileri komşuluk ve hemşehrilik düzeyinde uygulanan bir sosyal kurum olan "mahalle"nin rolü büyük olmuştur.²¹ Yerel yönetimin en aşağı birimi olan mahalle yönetiminin temeli Sovyet döneminden önceki dönemlere dayanmaktadır. Sovyet döneminden önce göçebe yaşam tarzına sahip olan Orta Asya (Türkistan) halkları Türkmen, Kazak ve Kırgızlar içerisinde Özbek halkının tarımla uğraşması ve yerleşik yaşam tarzına sahip olması milliyetçi duygularının güçlenmesine ve İslâm dininin yayılmasına katkı sağlamıştır.

Sovyet döneminde uzun süreli milliyetçiliğe ve dine karşı yürütülen mücadeleye rağmen 1980'lerden sonra ikisi birden patlak vermiştir. Bu patlak Gorbaçov yönetimi döneminde hız kazanmıştır. Devlet tarafından kısıtlanan inanç özgürlüğü 1988'den sonra kaldırılmaya başlanmıştır. Dinî örgütlerin sayısı hızla artmış, yeni kilise, manastır gibi dinî okullar açılmış, önceleri yönetim tarafından yasak olan kiliselerin hayırseverlik faaliyetleri yayılmıştır. Fakat, ilk dönemde değişimler genelde Ortodoks kiliselerinde görülmüştür.²² Müslümanların hakları yüksek görevdeki yöneticiler tarafından engellenmeye çalışılmıştır.

Uzun yıllar boyunca ekonominin merkezî plânlamayla yürütülmesi, millî duyguların körüklenmesi, haksız yere suçlanarak bazı halkların başka bölgelere sürgün edilmesi, haksız yere aydınların, yöneticilerin ve din adamlarının milliyetçilikle ve diğer suçlarla suçlanarak hapsedilmeleri, sürgün edilmeleri veya öldürülmeleri ve dinî kısıtlamalar sonucunda milliyetçi ve dinî aşırıcılığa sahip bir ortam oluşmuştur.²³

İran'daki İslâm devrimi ve Afganistan'daki radikal dincilerin güçlenmeleri, bu devletlere sınırı olan Sovyet Sosyalist Orta Asya Cumhuriyetleri'ni büyük ölçüde etkilemişlerdir. Bu devletler içerisinde

²¹ Saule Baycaun, "Orta Asya ve Özbekistan'da İslâm ve Kökten Dincilik", *Avrasya Dosyası*, Üç Aylık Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Özbekistan Özel, Ankara, Sonbahar 2001, C.VII, Sayı 3, s. 83.

²² *Ibid.*, s. 39.

²³ *Ibid.*, s. 41.

Tacikistan ve Özbekistan daha fazla etkilenmiştir. Özbekistan'ın verimli fakat fakir Fergana vilâyeti köylerinde aşırı dinciler önemli güce sahip olmuşlardır. Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde gelişen olaylar ve yürütülen reformlar milliyetçi ve aşırı dincilerin açıkça hareket etmelerine yol açmıştır. Bu bölgede gelişen aşırı dincilik, milliyetçiliği de tetikleyerek kendi amaçlarına ulaşmak için birçok eylemler yapmıştır. Meselâ, Ocak 1989 yılında Özbekistan'ın Margilan şehrinin camilerinin birinde bir din adamı "Özbekistan sadece Özbekler için" sloganıyla Müslümanları kışkırtmıştır.²⁴ Başka yerlerde de izinsiz dinî mitingler sık sık yapılmaya başlanmıştır. 80'lerin sonlarında ve 90'ların başlarında geçen dinî nitelikli olaylar milliyetçilikle birleşerek bir halkı diğer halka çatışma seviyesine getirmiştir.

Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi Özbekistan'da da etnik anlaşmazlıkların en şiddetli dönemi 1988-1991 yılları arasında olmuştur.²⁵ Sovyetler Birliği'nin ve Özbekistan'ın tarihinde kara sayfalarla tarihe geçen bu olay Fergana vilâyetinde yerli halk Özbeklerle zorunlu göç ettirilip yerleştirilen Meshet (Ahıska)Türkleri arasında yaşanmıştır.

Meshet ismi bu halka Sovyet döneminde yaşadığı yer adından hareketle verilmiştir. Oysa onlar kendilerini Ahıska Türkleri olarak tanımlamaktadır. Kendi toprakları, Gürcistan'ın Türkiye ile sınırı olan Ahıska bölgesidir (1828 Çarlık Rusya işgaline kadar Osmanlı yönetimine bağlıydı).²⁶ II. Dünya Savaşı sırasında Stalin yönetimi, düşmanlarla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle haksız yere suçladığı Ahıska Türklerini ve diğer bazı Kafkas halklarını 1944'te Sibirya ve Orta Asya Cumhuriyetleri'ne zorunlu göç ettirmiştir.²⁷ Bazı araştırmacılar bu sürgünü, Stalin'in Türkiye'nin toprakları olan Kars ve Ardahan'ı Gürcistan'a ilhak etmek için bir hazırlık mahiyetinde gerçekleştirdiğini öne sürmektedirler.²⁸ Bu halklar bir gecede Kızıl Ordu askerleri tarafından kaldığı evlerinden alınarak askerî araçlarla tren istasyonuna getirilmek suretiyle genci, yaşlısı kadını, erkeği demeden susuz ve tuvaletleri olmayan bir vagona yaklaşık otuz kırk kişi

²⁴ İbid.

²⁵ Ravşan Marganov, "Etnokonfessionalniye Konfliktı v Regionah Rasprostraneniya İslâma: Priçini i Ocobennosti" (İslâm'ın Yayıldığı Bölgede Etnokonfesyonal Anlaşmazlıklar: Nedenleri ve Özellikleri), A.Malaşenko, B. Koppites, D. Trenin, **Avrasya'da Etnik ve Bölgesel Anlaşmazlıklar, Orta Asya ve Kafkas**, Moskova: Ves Mir. Kitap 1, 1997, s. 36.

²⁶ Rasim Bayraktar, **Ahıska-Çıldır Beylerbeyliği**, İstanbul: Yaşayan Kitaplar, 2000, s. 61.

²⁷ Seyfettin Bayram, görüşme; Mesleği doktor, 5 yaşında 1944'te Gürcistan'a bağlı Türklerin yaşadığı vatani Ahıska bölgesinden zorunlu Özbekistan'a göç edilen Ahıska Türkü. 1989 olaylarında diğer Ahıska Türkleriyle birlikte tekrar Moskova çevresindeki vilâyetlerin boş kalan köylerinin birine Özbekistan'daki Özbek-Ahıska Türkleri etnik çatışması sırasında göç ettirildi. Şuanda Türkiye'de yaşamaktadır.

²⁸ Yunus Zeyrek, **Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri**, Ankara, 2001.

bindirilerek Orta Asya'ya sürgün edilmişlerdir.²⁹ Sürgün edilen Ahıska Türkleri'nin topraklarına ise 32.000 Gürcü'nün yerleştirilmesi emredilmiştir.³⁰ Zor şartlar altında göç ettirilen Ahıska Türkleri Özbekistan'da ayakta kalmaya ve varlıklarını sürdürmeye çalışmışlardır. Özbek halkıyla aynı dine mensup ve aynı dili konuşan Ahıska Türkleri zor şartlar altında kendilerini kısa zamanda toparlayıp yerli halkla kaynaşarak ortak yaşama uyum sağlamışlardır. Fakat, perde arkasında güçlenen aşırı dinci ve aşırı Özbek milliyetçilerin kışkırtmalarıyla, Özbek gençleri ile Ahıska Türk gençleri arasındaki küçük sokak kavgası büyük etnik çatışmalar seviyesine çıkmış ve bu çatışmaların sonucunda Ahıska Türkleri Özbekistan'dan göç etmek zorunda bırakılmışlardır. Özbek-Ahıska Türkleri çatışması, ülkedeki sosyo-ekonomik, siyasî ve ideolojik bunalımın yaşandığı, KGB'nin, askerî ve polis yönetimindeki demir disiplinin zayıfladığı ve yeni reformların başarısızlığa uğradığı döneme denk gelmiştir. Ayrıca bu dönem, diğer Birlik Cumhuriyetleri gibi Özbekistan'da da halkın bağımsızlık duygularının canlandığı dönemdi.

Fergana vilâyetindeki etnik çatışmanın başlangıcı resmî kaynaklara göre, 20 Mayıs 1989 tarihinde Kuvasay ilinde Ahıska Türk gençleri ve Özbek gençleri arasında küçük tartışmadan çıkmıştır.³¹ Olay büyüyerek Haziran ayında kanlı çatışmaya dönüşmüştür. Kısa zaman içinde Fergana vilâyetine ve sonra tüm Özbekistan'a yayılmıştır. Korkunç trajedi sonucunda yüzlerce insan ölmüş ve binlerce insan yaralanmıştır. Binlerce ev yakılıp yıkılmış, iş yerleri ve otomobiller hasara uğramıştır. Olayların çıkışını hükûmet ve araştırmacılar değişik faktörlere dayandırmaktadırlar. Bazı devlet adamları, Özbekistan'daki olayların Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinde çıkan etnik çatışmalardan farklı olduğunu ifade etmişlerdir. Bu yorumu yapanlar sokak tartışmasının bir bahaneden ibaret olduğunu, olayların çıkışının önceden hesaplanarak plânlı bir şekilde hazırlandığını belirtmektedirler.³² Resmî olmayan bilgilere göre 60.000'e yakın Ahıska Türkü öldürülmüş, evleri yakılıp yıkılmış veya Özbekistan'dan göç etmişlerdir.³³

Resmî kaynaklar, olayların çıkmasını "Birlik" adlı Özbekistan Halk Hareketi'nin kışkırttığını, bazı yabancıların Özbek kıyafeti giyip olaylara

²⁹ İbid., s. 63.

³⁰ İbid., s. 57.

³¹ "Ferganskiye Sobitii: Versi i Fakti" (Fergana Olayları: Versiyonlar ve Faktlar), *Ferganskaya Pravda*, 9 Temmuz 1989, Fergana.

³² İbid.

³³ Yunus Zeyrek, op.cit., s. 81.

karıştığını iddia ederken, bazı araştırmacılar da adı yolsuzluklara karışan eski parti lideri Şeref Raşidov'un bu olayda parmağı olduğunu yazmışlardır. Özbek gruplar Ahıska Türkleri'ni suçlarken Ahıska Türkleri ise Özbekleri suçlamaktadır.³⁴ Resmî olmayan kaynaklar olayların bastırılmasına yerli ve Moskova merkez yönetiminin önem vermediği, tersine olayları hesaplarına göre kullandığı şeklinde yorum yapmıştır.

Olayların patlak vermesinde bölgedeki sosyo-ekonomik durumun da payı vardır. Sosyal meseleler, işsizlik, yokluk, halkın fakirliği, devlet yöneticilerinin yolsuzlukları, devlet bürokrasisinin işleyemez hâle gelmesi, eski geleneklere bağlılık toplumu patlama noktasına getirmiştir.

Görüldüğü gibi Fergana olayları Sovyetler Birliği'nin en zayıf döneminde fakat, milliyetçiliğin ve bağımsızlık mücadelesi için halk cephelerinin güçlendiği sıralarda patlak vermiştir. Bu olay, Rus egemenliğine ve Merkez yönetimine karşı büyük bir tepki olmuştur. Halk artık kendi özgürlüklerini ve ülke bağımsızlığını açıkça ortaya koymuştur. Evet, bunda Gorbaçov'un "Perestrojka", "Glastnost" ve "Demokrasi" reformları önemli rol oynamıştır.

5. BALTİK CUMHURİYETLERİ'NDE SSCB'DEN AYRILMA GİRİŞİMLERİ

Yaklaşık yarım asır Sovyetler Birliği'nin bir parçasını oluşturan Baltık Cumhuriyetleri Letonya, Litvanya ve Estonya, Birliğe en son giren ve Sovyetler Birliği'nin dağılışında ilk olarak ayrılan cumhuriyetlerdir. Baltık Cumhuriyetleri diğer Birlik Cumhuriyetleri içerisinde en az yüz ölçüme ve en az nüfusa sahip fakat, sanayisi gelişmişlik ve yaşam standartları yüksek cumhuriyetlerdir. Sovyetler Birliği resmî olarak Baltık Cumhuriyetleri'ni bünyesine II. Dünya Savaşı sırasında Ağustos 1940 yılında katmıştır.

Resmî kayıtlarda Baltık Cumhuriyetleri kendi iradeleriyle Sovyetler Birliği'ne anlaşmayla katılmış gözükmektedir. Aslında bu hareket Sovyetler Birliği yönetiminin II. Dünya Savaşı'nda güçlenen Almanya'ya karşı ülkenin batı sınırlarını korumak ve güçlendirmek için yaptığı bir dış politikaydı. Molotov-Ribbentrop Anlaşması olarak bilinen, Almanya'yla 17 Eylül 1939'da yaptığı gizli saldırmama anlaşmasıyla Sovyetler Birliği-Almanya sınırları çizilmiştir. Anlaşma gereğince bu sınırlar içerisinde Polonya'yı ikiye

³⁴ Ibid., s. 80-91.

paylaşmışlardır. Anlaşmayla Sovyetler Birliği Batı Ukrayna ve Batı Beyaz Rusya'yı, Romanya'dan Bessarabiya'yı (bugünkü Moldavya), Kuzey Bukovina'yı kendi topraklarına katmıştır. Bu sıralarda Baltık Cumhuriyetleri ile iki taraflı yardımlaşma anlaşmaları yapılmıştır. Anlaşmaya göre Sovyet Birliği Batıdan gelecek tehlikeye karşı destek vermek için 20.000 askeri bu cumhuriyetlere konuşlandırılmıştır.³⁵ İlk sıralarda Sovyetler Birliği, Baltık Cumhuriyetleri'nin iç politikasına karışmamıştır. Sonra Almanya, Avrupa devletlerinin çoğunu işgal edip güçlenerek doğuya doğru yönelince Sovyetler Birliği kendini tehlikede hissetmiştir. Bu sıralarda Sovyetler Birliği Baltık Cumhuriyetleri'nde Sovyet yandaşı liderlere gizli destek vererek onların iktidara gelmesini sağlamıştır. İktidara getirilen kişiler sayesinde anlaşmayla Sovyetler Birliği üç Baltık Cumhuriyeti'ni Birlik Cumhuriyet statüsüyle bünyesine katmıştır. Bundan sonra cumhuriyetlerin kaderi diğer Birlik Cumhuriyetleri'nin kaderleriyle aynı olmuştur. Adı geçen cumhuriyetlerin Sovyetler Birliği'ne katılmasını ABD ve Avrupa devletleri hiçbir zaman kabul etmemiştir.³⁶ Moskova, her zaman Kafkas ve Orta Asya Cumhuriyetleri'nin yerli yöneticilerine güvenmediği gibi, bu ülkelerde de stratejik konumlara ve partinin ikinci adamlığına Slav kökenli yönetici getirmiştir. Böylece Cumhuriyetler onların kontrolü altında yönetilmekteydi.

Moskova yönetiminin zayıflamasıyla diğer Birlik Cumhuriyetlerde olduğu gibi Baltık Cumhuriyetlerinde de 1989'dan sonra büyük siyasî gelişmeler yaşanmıştır. Komünist Partisi'nin zayıflamasıyla birlikte halk cepheleeri güçlenmiştir. Hızla gelişen siyasî ve ekonomik gelişmelerin neticesinde 1990'da Baltık Cumhuriyetleri Yüksek Şûra seçimlerinde "halk cepheleeri", komünistler karşısında zafer kazanmıştır.³⁷

Cumhuriyetlerde oluşan yeni hükûmetlerin birlikten ayrılma yolundaki ilk girişimleri, Baltık Cumhuriyetlerinin 1940'ta Sovyetler Birliği'ne katılmalarının hukuki açıdan geçersiz kararlar almaları olmuştur.³⁸ Bunun

³⁵ "Vneşnyaya Politika SSSR v Naçale II Mirovoy Voyn, sentyabr 1939-iyun 1941 (II. Dünya Savaşı Başında SSCB Dış Politikası, Eylül 1939-Temmuz 1941). Sank Peterzbur Mekanik, Optik ve Enformasyon Teknolojileri Üniversitesi, http://www.ifmo.ru/history/h_book/10_4_1.HTM.

³⁶ Roland Rich, "Recognition of States: The Collapse of Yugoslavia and the Soviet Union", *European Journal of International Law*, Vol. 4, No.1. <http://www.ejil.org/journal/Vol2/No1/art4-01.html#TopOfPage>.

³⁷ İ. U. Yurgens, S. A. Karaganov v. d. "Rossiya i Pribaltika II" (Rusya ve Baltık Cumhuriyetleri), içinde "Otnoşeniya Rossii so Ctranami Pribaltiki: Noveşyaya İstoriya i Covremennoe Sostoyaniye (Rusya ve Baltık Cumhuriyetleri İlişkileri: Yeni Çağ Tarihi ve Bugünkü Durumu), Bölüm 3, Dış ve Savunma Politikaları Kurumu, Moskova, <http://www.svop.ru/yuka/778.shtml>.

³⁸ İbid.

ardından da üç cumhuriyetin Yüksek Şûraları bağımsızlıklarını ilan eden kararlar çıkarmışlardır.³⁹ O döneme bakıldığında Merkez'e karşı Baltık Cumhuriyetleri'nin bağımsızlık yolunda başlattığı hareketi, diğer Birlik Cumhuriyetlerinde aynıyla görmek mümkün değildir.

Bağımsızlık hareketinde Litvanya Hükûmeti diğer iki Baltık Cumhuriyeti'ne göre öndeydi. Hükûmet kararlarını yerli halk da desteklemiştir. Baltık Cumhuriyetleri hükûmetlerinin bağımsızlıklarıyla ilgili aldığı kararları Moskova kabul etmemiştir. Merkez, cumhuriyetlerin Yüksek Şûralarından alınan kararlardan geri dönülmesini istemiştir. Cumhuriyet hükûmetleri geri adım atmayınca Merkez, Baltık Cumhuriyetleri'ne ekonomik ambargo uygulamıştır.

Bu dönemde Merkez politikasına karşı baş kaldıran Rusya Federasyonu Yüksek Şûrası başkanı ve sonra cumhurbaşkanı seçilen Boris Yeltsin ve hükûmeti Baltık Cumhuriyetleri'nin bağımsızlık girişimlerini desteklemiştir. 1991 baharında Baltık Cumhuriyetleri, Birlik Hükûmeti'nin direnmesine rağmen bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. "Ağustos Hükûmet Darbesi'nden" hemen sonra 24 Ağustos 1991'de Boris Yeltsin, Baltık Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını tanıyan kararı imzalamıştır. Rusya Federasyonu tarafından açıklanan bildiriden sonra Baltık Cumhuriyetleri'ni ilk tanıyan İzlanda, sonra da Batı Avrupa devletleri olmuştur.

Sovyetler Birliği yönetimi, başarısızlıkla sonuçlanan darbe girişimi sonrası hızla gelişen olaylar neticesinde 4 Eylül 1991'de Baltık Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını resmen tanımak zorunda kalmıştır.⁴⁰ Bu ülkeler kısa süre içerisinde dünya devletleri tarafından tanınmıştır. Üç Baltık Cumhuriyetinin BM'ye üye olma başvuru dilekçeleri bekletilmeden 12 Eylül 1991'de BM Güvenlik Konseyinin 3007. oturumunda oylama yapılmaksızın kabul edilerek, BM Genel Kurulu'na 711(1991) sayılı önergeyle tavsiye edilmiştir.⁴¹ BM'nin 46. oturumunda cumhuriyetlerin üyeliği kabul edilmiştir.

Baltık Cumhuriyetleri'nin Rusya'nın ve uluslararası camianın desteğini alarak bağımsızlıklarını elde etmesi, Sovyetler Birliği'nin tamamen dağılışına yol açan yeşil ışık olmuştur. Çünkü, bundan sonra diğer cumhuriyetlerde de devletlerin bağımsızlık mücadelesinde hızlı ilerlemeler kaydedilmiştir. Fakat,

³⁹ İbid.

⁴⁰ Rich. loc. cit.

⁴¹ Belge için bkz: BM 12 Eylül 1991 tarihli 711(1991) sayılı kararı, <http://www.un.org/russian/document/scresol/res1992/res732.htm>.

Batı dünyası Ağustos'ta Baltık Cumhuriyetleri'nden hemen sonra arka arkaya bağımsızlıklarını ilân eden diğer Birlik Cumhuriyetleri'ni derhal desteklememiş ve konuyu BDT'nin kuruluşuna kadar bir süre bekletmişlerdir. Çünkü dünya süper gücü olan Sovyetler Birliği'nin nükleer silâhlarının geleceği konusu onları tedirgin etmiştir.⁴² Öbür taraftan bu cumhuriyetleri tanımayan Sovyetler Birliği ile çatışmak istememişlerdir.

Baltık Cumhuriyetleri'nin Sovyetler Birliği'nden ayrılması, Gorbaçov döneminde yürütülen reformların arzulanmış neticeler vermediğini ve Merkez'in Birlik Cumhuriyetleri üzerindeki etkisini kaybettiğini göstermektedir.

SONUÇ

Sonuç olarak, "Milletler Hapishanesi" olarak tanımlanan çok uluslu Çarlık Rusya'nın yerine kurulan Sovyetler Birliği'nde ulus sorununun çözülmemiş olması, Sovyetler Birliği'nin parçalanmasına ve devlet olarak varlığını yitirmesine neden olan faktörlerden olmuştur. 70 yıldır komünizm ideolojisine sahip olan ülke yönetiminin zayıflaması ve ideolojik başarısızlık, halkların millî ve dini kaynaklı özgürlük taleplerinin artmasına yol açmıştır.

Çeşitli halklardan "tek sovyet insanı" yaratılmaya çalışılan Sovyetler Birliği'nde millî haklarının zedelenmesi, sosyo-ekonomik sorunların iyileştirilmemesi, plânlı ekonominin küreselleşen dünya piyasa ekonomisine ayak uyduramaması ve yoksullaşma, ekonomik krizin büyümesine yol açmıştır. Ekonomik kriz sonrasında Merkezde oluşan siyasî kriz ve Gorbaçov reformlarının başarısızlığı, bölgesel etnik çatışmaların şiddetlenmesine ve millî cumhuriyetlerin Merkez'den uzaklaşarak bağımsızlık yoluna girmelerine neden olmuştur. Bağımsızlık yolunda başlayan halk hareketleri, Azerbaycan, Gürcistan, Letonya, Litvanya, Kazakistan Özbekistan, sovyet askerleri tarafından acımasızca bastırılmıştır. Ancak, devam eden bölgesel sorunlar ve milliyetçilik hareketler Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde etkili olarak yeni bağımsız cumhuriyetlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

⁴² Rich, op.cit.

KAYNAKÇA

- Aliyev, İğrar, **Nagorny Karabah: İstoriya Faktı, Sobitiya**, Bakü: Elm Neşriyatı, 1989.
- Aslanlı, Araz, "Tarihden Günümüze Karabağ Sorunu", **Avrasya Dosyası**, Üç Aylık Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt: VII, Sayı 1.
- Bala, Mirza, **Milli Azerbaycan Harekâtı**, İstanbul: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1991.
- Baycaun, Saule, "Orta Asya ve Özbekistan'da İslâm ve Kökten Dincilik", **Avrasya Dosyası**, Üç Aylık Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Özbekistan Özel, Ankara, Sonbahar 2001, C.VII, Sayı 3.
- Bayraktar, Rasim, **Alnska-Çıldır Beylerbeyliği**, İstanbul: Yaşayan Kitaplar, 2000.
- Beşiroğlu, İntikam, "19.-20. Yüzyıllarda Ermenistan'daki Azerî Türklerinin Göç Ettirilmesi ve Soykırımın Gerçekliği", **Avrasya Dosyası**, Üç Aylık Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt: VII, Sayı: 1.
- Çiloğlu, Fahrettin, **Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar**, İstanbul: Sinalte Yayınları, 1998.
- Davis, Horace B., **Sosyalizm ve Ulusallık**, çev: Kudret Emiroğlu, İstanbul: Belge Yayınları, 1991.
- "Ferganskiye Sobiti: Versi i Faktı" (Fergana Olayları: Versiyonlar ve Olgular), **Ferganskaya Pravda**, 9 Temmuz 1989, Fergana.
- Loginov, Mihaıl, "10 let Tibiliskim Sobitiyan" (Tiflis Olaylarına 10 yıl), <http://www.nvrem.dux.ru/arts/nevrem-1945-art-9.html>.
- Marganov, Ravşan, "Etnokonfessionalniye Konfliktı v Regional Rasprostraneniya İslâma: Priçini i Ocobennosti" (İslâm'ın Yayıldığı Bölgede Etnokonfesyonal Anlaşmazlıklar: Nedenleri ve Özellikleri), A.Malaşenko, B. Koppites, D. Trenin, **Avrasya'da Etnik ve Bölgesel Anlaşmazlıklar, Orta Asya ve Kafkas**, Moskova: Ves Mir, Kitap 1, 1997.
- Oğan, Sinan, "Azerbaycan'ın Tanımlanamayan Ekonomisi ve Türkiye ile Ekonomik İlişkileri", **Avrasya Dosyası**, Üç Aylık Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt: VII, Sayı: 1.
- Rich, Roland, "Recognition of States: The Collapse of Yugoslavia and the Soviet Union", **European Journal of International Law**, Vol. 4, No.1, <http://www.ejil.org/journal/Vol2/No1/art4-01.html#TopOfPage>.
- Sobçak, A., **Tbiliskiy İzlom (Tiflis Kırılması)**, <http://www.sobchak.info/rus/books/Izlom/2.html>.
- Şahanov, Muhtar, İsveç - Stokholm, Upsala (Kasım 1990) ve İngiltere - Glazgo, Dayadı (Ocak 1991) üniversitelerinde verilen konferans notları, <http://jeltoksan.narod.ru/shahanov.html>.

“Vnesnyaya Politika SSSR v Naçale II Mirovoy Voyn (sentyabr 1939-iyun 1941) (2. Dünya Savaşı Başında SSCB Dış Politikası, Eylül 1939-Temmuz 1941), Sank Peterzbur Mekanik, Optik ve Enformasyon Teknolojileri Üniversitesi,
http://www.ifmo.ru/history/h_book/10_4_1.HTM .

Yurgens, İ. U., Karaganov, S. A., v. d. “Rossiya i Pribaltika II” (Rusya ve Baltık Cumhuriyetleri), içinde “Otnoşeniya Rossii so Ctranami Pribaltiki: Noveşşaya İstoriya i Sovremennoe Sostoyaniye (Rusya ve Baltık Cumhuriyetleri İlişkileri: Yeni Çağ Tarihi ve Bugünkü Durumu), Bölüm 3, Dış ve Savunma Politikaları Kurumu, Moskova,
<http://www.svop.ru/yuka/778.shtml>.

Zeyrek, Yunus, **Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri**, Ankara, 2001.